

Brygggestein og kul – spor etter gårdens

Av GEIR GRØNNESBY

Det var i 1851. Jeg var paa Hedemarken og spaserede en Dag hen over Marken. En gammelagtig husmand stod i arbeide. «hvad er det for Sten?» spurgte jeg og pegede paa et Sted paa Ageren, som var halvt skjult av Smaa-Sten, næve-store. «Ja, det er Brygge-Sten.» «Brygge-Sten?» «Ja, Koge-Sten.» «Koge-Sten?» «Ja, som de kogte med, naar de skulde brygge – i den tid, de ikke havde Malm-gryder.»

Dette skriver Eilert Sundt i Folkevennen i 1865. Han ble senere kjent som en av samfunnsforskningens pionerer i Norge. Sitatet stammer fra en artikkel han skrev etter en reise på Hedemarken. Sundt la merke til at på de fleste gårdene lå det hauger med brent, eller skjørbrent stein, rundt om på tunet. Han spurte litt rundt

om hvordan disse steinene ble brukt og fikk til svar at «Naar der skulde brygges i gamle Dage, plumpede man glohed Sten ned i et Trækar med Vand, og dette blev dermed opvarmet». Han forteller også at mange bønder planerte ut haugene, sannsynligvis fordi de var i veien, og at mange steder var lagene med bryggstein så tykke og kompakte at de bygget nye hus oppå dem.

FÅ BEVARTE BRYGGESTEINSHAUGER

«Mangt et hus staar nu paa Brygge-Stens Grund», skriver Sundt. Han fattet interesse for disse lagene og forsto at de var svært gamle, sannsynligvis fra jernalderen. Siden Eilert Sundt skrev dette, har relativt få arkeologer fattet interesse for disse lagene.

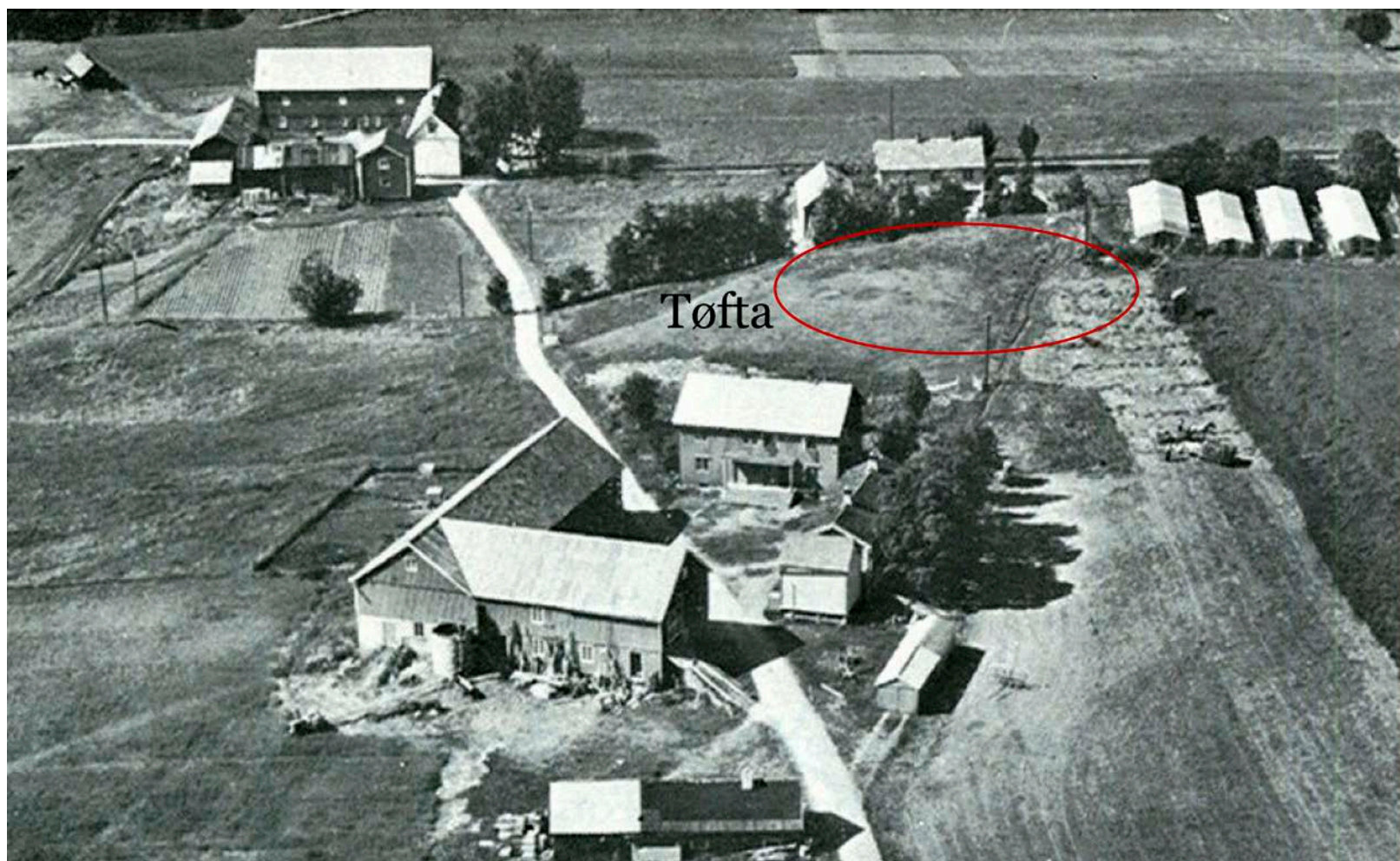
Den eneste bevarte bryggsteinshaugen i Trøndelag på Melandsjø på Hitra. Foto Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet

Til høyre: Gården Haugen på Torgårdsletta i Trondheim. Tunet ble flyttet på 1800-tallet og området for det tidligere tunet går under navnet «Tøfta». Her er det registrert tykke kulturlag.

l turlag opprinnelse

I dag er så og si alle bryggesteinshaugene planert, og vi kjenner bare én eksisterende haug i Trøndelag. Denne ligger på Melansjø på Hitra. Mange bønder forteller imidlertid at de finner svart jord og store mengder skjørbrent stein når de graver på tunet eller i områder rundt dagens tun. Ofte er det et område på åkeren som går under navnet «Gammelhågen», eller «Gammelåkeren», hvor det er store mengder svart jord og skjørbrent stein. I slike lag er det vanlig å finne ting som spinnehjul og vevlodd.

Spinnehjul funnet i kulturlag på det gamle tunet på Haugen Torgård-sletta, Trondheim.
Foto
Arne Anderson
Stammes, NTNU
Vitenskapsmuseet

GJENSTADSFUNN BLANT BRYGGESTEIN

Typisk er gården Vik i Flatanger. Den brant ned på slutten av 1800-tallet, og da husene skulle bygges opp igjen, valgte man et annet sted enn der gården tidligere hadde ligget. I 1978 – da bonden ville pløye opp området der det gamle tunet hadde ligget – dukket det opp store mengder svart jord og skjørbrent stein. Det ble anslått at området med svart jord hadde en diameter på 50 meter og at dybden på lagene var ca. 70 cm. I overflaten ble det funnet vevlodd, fiskesøkker, skår etter kleberkar osv. De tykke kulturlagene på dagens gårder kan være viktige arkeologiske kilder. Mye av det vi vet om vikingtiden, stammer fra gravfunn, og mye av det vi vet om middelalderen, stammer fra utgravninger i middelalderbyer som for eksempel Trondheim. På mange av gårdstunene ligger det sannsynligvis et stort materiale som kan være viktig for å få ny kunnskap om gårdens etablering og utvikling, men også om samfunnsforholdene i vikingtid og middelalder mer generelt.

Vitenskapsmuseet har gjennomført mange utgravninger på Torgårdsletta i Tiller utenfor Trondheim. Disse har foregått på åkrene utenfor dagens gårdstun og er gjort ved at pløyelaget er skrapet av med gravemaskin. Med denne metoden finner vi spor etter stolpebygde bygninger, såkalte langhus, og kokegroper, som er groper med kull og skjørbrent stein som vanligvis blir oppfattet som spor etter matlaging. Kokegroper og langhus påvist på åkrene er nesten alltid datert til bronsealder og eldre jernalder, det vil si opp til og med 500-tallet etter Kristus.

BRYGGESTEIN OG KULTURLAG

Som følge av de mange fortellingene om svart jord og skjørbrent stein som finnes i arkivet på museet, bestemte vi oss for å

utføre mindre prøvegravinger inne på gårdstunene på Torgårdsletta. Nesten alle hadde tykke lag med kull og skjørbrent stein. Det viste seg også at lagene ligger lagvis, det vil si flere ulike lag på hverandre. Noen av dem inneholdt store mengder skjørbrent stein og kull, andre var svarte av kull, men manglet stein. Ofte var det et lag nederst som ikke inneholdt stein i det hele tatt. Siden det finnes ulike typer lag på gårdstunene, er det feil å kalle alt for bryggesteinslag, det er riktigere å gi dem fellesnavnet kulturlag. Kullprøver tatt ut i bunnen av lagene har alle gitt resultat fra yngre jernalder. En tilsvarende undersøkelse ble gjort av arkeologen Oddmund Farbregd på tunet på Egge gård i Steinkjer i 1985. Også han fant ulike lag, noen med brente stein og andre uten. I bunnen fant han et svart lag helt uten stein som han daterte til 500–600-tallet etter Kristus. Det betyr sannsynligvis at gårdstunet på Egge ble etablert på denne tiden.

KOKEGROPER OG BRYGGESTEIN

Kokegroper, som i hovedsak dateres til bronsealder og eldre jernalder, er en matlagingsteknikk som begynner med at man fyrer opp et bål i en grop. På bålet legges det steiner som varmes opp. Når ilden er slukket, legges det som skal kokes, blant steinene. Til slutt dekkes gropen med torv. For oss framstår disse som groper på 1–2 meter i diameter fylt med kull og skjørbrent stein.

Bryggestein representerer en annen måte å koke på. Man varmet opp steiner som så ble lagt opp i store trekar med væske. De glovarme steinene sprakk i møtet med den kalde væsken. Muligens har steinene vært brukt flere ganger til de har sprukket opp i så små biter at de er blitt ubrukelige til dette

*Bryggesteinshauger på Ranheim, fra den tidligere gården Vik.
Foto Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet*

formålet. Siden har de blitt kastet i en haug hvor de har ligget helt til haugene ble planert ut.

Det finnes én islandsk kilde, Soga om Losjvetningane (1200-tallet), som forteller at steiner ble brukt til å varme opp drikke: «Maten vart da sett på bordet. Mjølka var heit, og det var steinar oppi henne.» Sannsynligvis var dette en teknikk som ble brukt til all koking av store mengder væske, men det kan hende at de store mengdene stein for en stor del stammer fra ølbrygging. For mindre koking ble det sannsynligvis brukt kar av blant annet kleber.

TYSK «STEINØL»

Siden det på 1800-tallet fremdeles var en muntlig tradisjon for å kalle dette for bryggestein, er ikke dette en urimelig tanke. Selv i dag brygger man øl i Tyskland på denne måten, såkalt Steinbier. Fra middelalderens lover vet vi at ølbrygging var pålagt ved lov og at man kunne bli straffet for ikke å overholde dette påbudet. Alle daterte bryggesteinslag og kulturlag fra gårdstun gir resultater mellom 600 etter Kristus og 1500-tallet. Det går altså et dateringsmessig skille mellom kokegroper og stolpebygde hus på den ene siden og kulturlagene på den andre. Dette faller sammen med skillet mellom eldre og yngre jernalder – et skille som settes til 550 etter Kristus og hvor det for øvrig skjer store endringer i det arkeologiske materialet.

STORE MENGDER BRYGGESTEIN

Ved utgravningen som Vitenskapsmuseet foretok i 2013 på Ranheim i Trondheim, ble det avdekket et område hvor tunet til gården Vik lå fram til 1600-tallet. Her ble det funnet store

mengder bryggestein, fordelt på seks hauger. Akkurat som Eilert Sundt fortalte, lå haugene ved det som har vært et gårdstun. De ble bevart som hauger fordi de ganske raskt var blitt dekket av jord som hadde sklidd ned fra skråningen. Dateringene viser at de ble dannet i vikingtid. Bare deler av området der det gamle tunet hadde ligget, ble utgravd, men totalt kjørte vi bort ca. 700 m³ med bryggestein. Vi vil komme tilbake til denne utgravningen i en senere utgave av SPOR.

Det at vi finner tykke kulturlag på mange gårdstun, betyr at mange gårder har ligget på samme sted siden merovingertid/vikingtid. Før dette, i eldre jernalder, finner vi bosetningen spredd over store arealer på åkrene rundt dagens tun. Bakgrunnen for denne endringen i bosetningen er omdiskutert og ikke helt åpenbar, men det kan bety at dagens gårder – de historiske norske bondegårdene – har sine røtter i yngre jernalder, det vil si fra 600-tallet. Det har vært mange teorier om den norske gårdens opprinnelse. Dagens rådende oppfatning er at den oppsto i romertiden (0–400 e.Kr.). Kulturlagene på gårdstunene gir imidlertid grunn til å tro at gården, slik vi kjenner den, oppsto på et senere tidspunkt, etter overgangen mellom eldre og yngre jernalder.

Forfatter

Geir Grønnesby er forsker ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

Snitt gjennom bryggesteinshaugen på Ranheim, fra den tidligere gården Vik. Foto Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet

